

ריאיון עם פרופסור רוג'ר אוון: הקדמה

החלטת עורכי ג'מאעה להשיק את מדור הראיונות החדש בכתב העת בריאיון עם פרופ' רוג'ר אוון, כמעט מתבקשת מאליה. פרופ' אוון היה ועודנו נציג מובהק של קבוצת היסטוריונים חברתיים שהיו הראשונים להצביע הצבעה שיטתית על כשליה הלוגיים והאמפיריים של הפרדיגמה האוריינטליסטית ולהציע גישות חלופיות לחקר המזרח התיכון. ב-1973, ארבע שנים לאחר צאת ספרו הראשון כותנה והכלכלה המצרית (Owen 1969), וארבע שנים לפני פרסום ספרו המטלטל של אדוארד סעיד, אוריינטליזם, פרסם אוון (אז חוקר באוניברסיטת אוקספורד) מאמר ביקורת נוקב שעסק בקובץ מאמרים שערכו שלושה מבכירי המזרחנים בבריטניה, פ"מ הולט, אן למבטון וברנרד לואיס. הקובץ, שהתפרסם ב-1970 בשם *The Cambridge History of Islam*, נועד להציג את הישגיו של המחקר המזרחני העדכני דאז ונשא את חותם היוקרה של הוצאת הספרים של אוניברסיטת קיימברידג' ושל עורכיו (Holt, Lambton and Lewis 1970). בעיני כותב שורות אלו, רשימת הביקורת שכתב אוון היא אחד הרגעים הדרמטיים בדברי ימיו של תחום לימודי המזרח התיכון במאה העשרים. אוון הצעיר תקף חזיתית את 'עיקרי האמונה' של הממסד המזרחני ושל כוהניו; הוא תיאר בחדות את חולשותיו המבניות של גוף ידע זה, ולמעשה שרטט את קווי המתאר הכלליים של ביקורת האוריינטליזם, ביקורת שצברה תאוצה בשנים שלאחר מכן. בשפה מדויקת ורבת עוצמה ביקר אוון, בין היתר, את ההנחה הרווחת אז שהאסלאם הוא קטגוריה תקפה של ניתוח היסטורי, ואת נטייתם של מחברי הקובץ להציג הכללות פסקניות אך בלתי מבוססות שנגזרו מההנחה – אף היא בלתי מבוססת – שכל תופעה בכל זמן ובכל מקום שמוסלמים חיו בהם ניתנת להסבר באמצעות 'האסלאם'. אוון ציין גם את סרבנותם של המזרחנים בתקופתו להפיק תועלת מחידושים בחקר ההיסטוריה החברתית והכלכלית, ואת הנטייה הרווחת לייחס לחברות אסלאמיות ייחודיות תרבותית ולהתעלם מהעובדה שלחברות אלה היה הרבה מן המשותף עם חברות לא-אירופיות אחרות (Owen 1973).

לצד עבודותיהם של חוקרים חשובים אחרים בני דורו, ובהם סאמי זוביידה, פטר גראן, אנדרה ריימון, צ'רלס עיסאווי, טלאל אסד והורי אסלאמולו, תרמה עבודתו של פרופ' אוון תרומה גדולה לתהליך הגדרתו מחדש של סדר היום בחקר חברות מזרח-תיכוניות. מחויבות לסוג השאלות שאפיינו את ההיסטוריה החברתית ולשיטות המחקר שהתפתחו במסגרתה הניבה יכול עשיר של מחקרים. כאשר מנסים להבין את מקורות ההשראה לעבודתם החלוצית של אוון והיסטוריונים חברתיים אחרים בני דורו, צריך להדגיש את השפעת האקלים האקדמי הביקורתי על החוקרים האלה בשנות

השישים והשבעים של המאה הקודמת, ובמיוחד את מגמת ההתפכחות מתאוריות המודרניזציה, שהיו דומיננטיות במדעי החברה והמדינה, בעיקר בארצות הברית, בשני העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה.¹ תרומתו של פרופ' אוון לעיצוב לימודי המזרח התיכון במחצית השנייה של המאה העשרים באה לידי ביטוי לא רק במחקריו, שהפכו לנכסי צאן ברזל בתחומי ההיסטוריה הכלכלית-חברתית והפוליטית של המזרח התיכון המודרני, אלא לא פחות מכך, ואולי אף יותר, בהנחיה של עשרות דוקטורנטים ופוסט-דוקטורנטים באוניברסיטת אוקספורד, ומשנת 1993 באוניברסיטת הארוורד. רבים מעשרות החוקרים שפרופ' אוון הכשיר במהלך ארבעה עשורים הם היום חוקרים בכירים במוסדות אקדמיים ברחבי העולם וכמה מהם בעלי תפקידים במגזר הציבורי ובמגזר הפרטי בכמה מדינות. אם נבחן את עבודותיהם נמצא גיוון עצום בתחומי העניין ובשיטות המחקר. עם זאת, ניכר אצל רובם ככולם המאמץ השיטתי (הסיזיפי בזמנים ובמקומות מסוימים) להפריך תפיסות אוריינטליסטיות-מהותניות, ולעתים קרובות גם מתנשאות, ביחס לחברות מזרח-תיכוניות באמצעות מחקר אמפירי, על פי המתווה שהציג פרופ' אוון כבר לפני ארבעים שנה.

כמי שזכה להימנות עם הדור האחרון של תלמידיו, הצטערתי לשמוע על החלטתו של רוג'ר אוון לפרוש מהוראה לאחר סמסטר הסתיו, 2011, במיוחד בתקופה שבה אנו עדים לתחייה מסוימת של גישות אוריינטליסטיות ואסלאמופוביות. אוון ממשיך להשקיע את מרצו במחקר, ואולי אפשר להתנחם בכך. אוון, שהקפיד להציג את עצמו תמיד כ'היסטוריון בריטי', ממשיך לעבוד באוניברסיטת הארוורד ולתרום לקהילת המחקר ולשיח על המזרח התיכון. בריאיון שערך עמו עמרי פז משתקף משהו מסגנונו של אוון, סגנון המוכר היטב לידידיו בישראל ובמקומות אחרים – שילוב של ביקורתיות, חדות, סובלנות, איפוק ומנות גדושות של 'אנדרסטייטמנט' בריטי.

אבי רובין

ביבליוגרפיה

- Holt, P. M., Ann K. S. Lambton, and Bernard Lewis, 1970. *The Cambridge History of Islam*, Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Lockman, Zachary, 2010. *Contending Vision of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, Cambridge UK; New York: Cambridge University Press.

1 למחקר מקיף על תולדות המזרחנות כתחום אקדמי, ראו Lockman 2010.

Owen, Roger, 1969. *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914: A Study in Trade and Development*, Oxford: Clarendon.

Owen, Roger, 1973. 'Studying Islamic History', *Journal of Interdisciplinary History* 4: 287-298.

ריאיון עם פרופסור רוג'ר אוון

שאלה: מה הניע אותך לכתוב את ספרך האחרון *The Rise and Fall of Arab Presidents for life?* האם הספר מתכתב עם כתבך הקודמים, או שמא מסמן הפרדות מהם?

תשובה: הרעיון לכתיבת הספר עלה בדעתי בפעם הראשונה בשנת 2009, כששמעתי בחדשות שֶעֶבֶד אל-עֶזִיז בּוּתֶפֶלִיקָה (Bouteflika), נשיא אלג'יריה, ביקש להכניס תיקון לחוקה שיאפשר לו להיבחר לכהונה שלישית בתפקידו. כל הנשיאים הערבים, להוציא נשיא לבנון, ובעת ההיא גם נשיא עיראק, כבר עשו זאת. אף על פי שיש פרקטיקה כזאת גם במדינות באפריקה שמדרום לסהרה ובמקומות אחרים, היה נדמה לי שלא רק שזו פרקטיקה נפוצה יותר בעולם הערבי, אלא שסביר יותר להניח שמהלך מסוג זה ילווה בניסיון להקים שושלת נשיאותית משפחתית, כפי שקרה בסוריה. מחשבה זו עוררה שאלות מעניינות הקשורות בשאלה מדוע התפתחה פרקטיקה שכזאת, ומה היה ערבי בה במיוחד.

הספר הזה מציין מעין יציאה לדרך חדשה, מאחר שלא כתבתי בעבר על כוח אישי – למעט הביוגרפיה שכתבתי על הלורד קרומר. עם זאת, הספר נכתב במסגרת האתגר שהציב במקור מרקס (Marx). מרקס כתב שבני אדם יוצרים את ההיסטוריה של עצמם, אם כי הם אינם קובעים את התנאים, כלומר, ספר זה עוסק ביחסים שבין כוח לבין המבנה שתומך בו וכופה עליו תנאים בעת ובעונה אחת. נושא זה מעורר עניין רב לא רק אצלי, אלא גם בקרב רבים מעמיתיי במחלקה להיסטוריה בהרווארד. משום כך הייתי אומר שהספר הזה הוא הרחבה של עבודותיי הקודמות, יותר משהוא יציאה לכיוון חדש לחלוטין.

שאלה: האם אתה מרוצה מכיווני המחקר של החוקרים כיום? מהו ה'דבר הבא' שהיית רוצה לראות בלימודי המזרח התיכון?

תשובה: בסיכום כללי, אני מרוצה למדיי ממה שנהגנו לכוון 'מצב המחקר'. עברו בין שלושים לארבעים שנה עד שחוקרים ואקדמאים, כמו אלברט חוראני (Albert Hourani), גוסטב פון גרונבאום (Gustave Von Gruinebaum) ואחרים, הצליחו לפתח לימודי מזרח תיכון מודרניים כ'שדה מחקר' נפרד ובעל מוסדות, פרקטיקות וקאנון ספרותי משל עצמו. מאז הגיע התחום לבגרות בשנות התשעים, כתבו חוקרים צעירים ומיומנים מארצות הברית, מאירופה ומהמזרח התיכון מכול של מחקרים בשפות האזוריות ובדיסציפלינות הרלוונטיות, ההיסטורית והסוציולוגית. חוקרים אלו הצליחו

להפיק תועלת מכמות החומרים ההיסטוריים העצומה שבארכיונים הענקיים בקהיר, באסתנבול, בירושלים ובמקומות אחרים, ולהפיק מהם מחקרים, שבתקופה שאני התחלתי ללמד, באמצע שנות השישים, כמעט שלא היה אפשר לדמינם. באשר ל'דבר הבא', אינני סבור שהגיע הזמן לקבוע סדר יום וכולי, אלא לאפשר ל'אלף פרחים לפרוח'. אחר כך, אולי בעוד עשור, תגיע העת לעשות ספירת מלאי ולהחליט מה לעשות הלאה, אולי במונחים של ארגון קבוצות מחקר שיתמודדו עם חומרים כמו מסדי הנתונים העשירים של מפקדי אוכלוסין שבארכיונים הגדולים.

שאלה: היית חלק מקבוצה של חוקרים שהיו חברים בה, בין היתר, סאמי זוביידה (Sami Zubaida), צ'רלס עיסאווי (Charles Issawi), פטר גראן (Peter Gran) והורי אסלאמולו (Huri İslamoğlu), אם נציין רק קומץ, קבוצה שהגדירה מחדש את לימודי המזרח התיכון, בהשפעת תאוריות נאו-מרקסיסטיות ותאוריית התלות, על רקע הביקורת הגואה כלפי תאוריות המודרניזציה. מה היה בזמן ובמקום ההוא שאפשר את השינוי הזה? וכיצד אתה רואה כיום – שלושים שנים אחר כך – את השינוי שהתרחש?

תשובה: עבודתי הביקורתית על המזרח התיכון החלה במתקפה על מה שאנחנו מכנים 'אוריינטליזם' בתחילת שנות השבעים. עבדתי עם טלאל אסד (Talal Asad), אנתרופולוג וסאמי זוביידה (סוציולוג), ולאישי מאתנו לא היה רקע 'אוריינטליסטי'. בעבורנו, ה'אוריינטליזם' היה חסר כוח הסברי הדרוש לחקר המזרח התיכון המודרני, ונוסף על כך, המושג הזה קשור מדי לציונות ולקולוניאליזם אירופי. ביקשנו להחליף את האוריינטליזם במערך של מתודולוגיות ששאבו השראה ממרקס ומוובר (Weber) כמעט במידה שווה, וגם מכמה גרסאות של תאוריית התלות. מעבר לכל זה, הושפענו מאוד מהאווירה המהפכנית והאנטי-אימפריאליסטית של אותם ימים. לאחר כמה שנים של קריאה משותפת ושיח משותף התחלנו לערוך כנסים, הקמנו כתב עת וקידמנו כיווני מחקר מסוימים, כפי שעשו קבוצות רדיקליות אחרות באותה התקופה בנוגע לאזורים אחרים בעולם, כמו אמריקה הלטינית ואפריקה שמדרום לסהרה.

שאלה: מה הוביל אותך ללמוד היסטוריה של המזרח התיכון?

תשובה: בהיותי ילד התעניינתי מאוד בהיסטוריה, והסיבה היחידה שלא למדתי את התחום הזה באוקספורד הייתה שתכנית הלימודים שם כמעט שלא עסקה בהיסטוריה של המאה העשרים, וגם משום שרציתי ללמוד קצת כלכלה. באשר למזרח התיכון, הגעתי לאזור בפעם הראשונה ב-1955-1956 במסגרת שירותי הצבאי בקפריסין, ומצאתי שהפוליטיקה של תקופת העצמאות המוקדמת של מצרים, לבנון, ירדן, ישראל וכולי, מעניינת יותר מזו של בריטניה בת זמננו. בעקבות זאת, בחרתי בסוגיה מצרית לעבודת הדוקטור שלי באוקספורד, ולאחר מכן התגוררתי שנה בקהיר, כדי לערוך את המחקר.

שאלה: ספרך *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (1981), פורסם לפני שלושים שנה, ועדיין יש לו השפעה רבה בתחום לימודי המזרח התיכון. מה יש בספר הזה ששומר על חיוניותו בתקופה שבה 'חיי המדף' של ספרים הולכים מתקצרים?

תשובה: אני חושב שזהו עדיין הספר הכללי היחיד העוסק בהיסטוריה הכלכלית של המאה התשע-עשרה, המיישם גישה הבוחנת מדינה אחר מדינה. מלבד זאת הוא מציע טענה מתחום הכלכלה הפוליטית, טענה נוחה להבנה ומבוססת על מושגים של מודרניזציה מתגוננת, שנכשלה בעקבות פשיטת הרגל הכפולה – של מצרים ושל האימפריה העוסמאנית – בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה. אולם אין לי ספק שמתחרים יופיעו בבוא העת, במיוחד כאשר מידע סטטיסטי גולמי חדש יהיה נגיש.

שאלה: במבט לאחור, מה אתה חושב על תרומתו של אדוארד סעיד לשרדה המחקר של לימודי המזרח התיכון, וכיצד אתה תופס את הגישות הפוסט-סטרוקטורליסטיות?

תשובה: אני חושב שאדוארד (שהיה ידידי) הקל על ראשוני המבקרים של האוריינטליזם לקדם חלופה מספקת לאוריינטליזם, אף על פי שכפי שהצהיר, הוא לא הצליח לעשות זאת בעצמו. אולם, כפי שאמרו רבים ממבקרי בזמנו, הוא [סעיד] נטה 'לשפוך הרבה דברים בעלי ערך עם מי האמבט', ובהם מחקרים אקדמיים טובים ומקורות רבים שמחקרים אלו התבססו עליהם. אני גם סבור שהוא תרם תרומה חשובה לחיים האינטלקטואליים במזרח התיכון עצמו, וסייע לסטודנטים צעירים לזהות את הנרטיבים המזלזלים על אודות מוסלמים ערבים – נרטיבים שהם נחשפו להם בין באוניברסיטאות שלמדו בהן, בין בעיתונות האמריקנית והאירופית – וגם להתעמת עם הנרטיבים האלה.

באשר למה שמכונה 'המפנה הלשוני' שנבע מהסטרוקטורליזם הצרפתי: אכן המפנה הזה גרם לכולנו להיות קשובים יותר לשפה ולהנחות שהיא מניחה, זה היה בלי ספק דבר טוב. אולם אני גם סבור שרוב עמיתיי האנגלוסקסים הבינו מהר מאוד כמה מהבעיות היסודיות הכרוכות ברעיון שהכול 'מדומיין' או 'מובנה', ולכן הם מעולם לא פיתחו תלות בתפיסה הזאת.

שאלה: כיצד אתה תופס את קהילת חוקרי המזרח התיכון בישראל? האם יש לה קווים מאפיינים כלשהם?

תשובה: זה סיפור ארוך מאוד. הוא גם מורכב ומסובך בגלל שמסיבות ברורות חלק גדול מהמחקר שנעשה בידי ישראלים על אודות המזרח התיכון היה ונותר אידיאולוגי מאוד. בה בעת, מחקר זה נעשה בשם הטענה לאובייקטיביות אקדמית. אני מכנה זאת 'הפוליטיקה של נראות א-פוליטית', או על פי הביטוי המוכר: 'מה שאני עושה הוא אקדמי, אך מה

שאתה עושה הוא פוליטי'. גם המחקר הישראלי על המזרח התיכון עבר שלבים רבים, גם המחקר העוסק בישראל עצמה ובערבים שבה, ובמידה פחותה יותר, גם המחקר על שכניה התורכים והאיראנים. לכן, ארשה לעצמי להעיר רק כמה הערות אישיות:

כאשר התחלתי לבקר בישראל בשנות החמישים היו מעט חוקרים ישראלים שעסקו במזרח התיכון המודרני, מלבד העוסמאניסטים שעבדו בארכיונים באסתנבול ובארכיונים עוסמאניים אחרים, ומי שאימצו גישה שמקורה במדעי החברה לחקר העולם הערבי, כמו גבריאלי בר ששאף לייצר מומחים לכל אחת מהמדינות הערביות. גישה זו לא הגנה עליהם מפני ההנחות האוריינטליסטיות על אודות ערבים, מוסלמים וכולי, שעליהן, למעשה, הם חונכו, אבל היא אפשרה להם להתרחק במידת מה ממה שאפשר לכנות הרדנות הפרטיקולרית של הנרטיב הלאומי הישראלי בנוגע להקמת מדינת ישראל, מהטענה בדבר ההשפעה הזניחה של הנוכחות הבריטית ומהתפיסה של ישראל הקטנה הנתונה לתקיפה בלתי פוסקת מצד הערבים. מאוחר יותר השתנתה הגישה. כאשר השליטה של האסכולה הירושלמית פחתה בעקבות התרחבות לימודי המזרח התיכון לאוניברסיטאות כמו חיפה ותל אביב, החל תהליך שהוביל ליצירת ספקטרום רחב יותר של גישות מתודולוגיות.

במבט לאחור, אני חושב שגם היחסים בין הישראלים שחקרו את המזרח התיכון לבין ה'אֶאוּטְסִידִּרִּים', כמוני, הם עניין חשוב. לנו הייתה האפשרות לנסוע למדינות הערביות לפני שמצרים נפתחה בפני החוקרים הישראלים בסוף שנות השבעים, ואילו להם היו מקורות מידע, בעיקר מקורות מודיעיניים צבאיים, שלא היו זמינים לנו. בעקבות זאת היו חילופי מקורות בלתי נוחים, אם כי מועילים לעתים, שהיו תלויים בעיקרם במידת ההיכרות שלנו ובמידת האמון שרחשנו זה בזה. הדבר נעשה קל יותר בעבורי כאשר נהייתי מנחה אקדמי של חוקרים ישראלים צעירים באוקספורד, והם החלו לשאול שאלות חדשות על החומרים שמצאו בארכיונים בריטים ואחרים. דוגמה לכך היא עבודתו של אילן פפה על היחסים האנגלו-ישראליים לאחר 1948, כולל ועידת לוזאן ב-1949, מחקר שבין היתר הדגים בעבורי בבירור מדוע הפלסטינים לא זכו מעולם במדינה שהובטחה להם בתכנית החלוקה של האו"ם משנת 1947.

חוקרים ישראלים נוספים שנהניתי לשוחח אתם וללמוד מהם היו אנשים כמו יהושע פורת, שהידע שלו על תנועת השחרור הפלסטינית נבע מקריאה ישירה של מסמכים פלסטיניים. אפשר לציין גם היסטוריונים כלכליים של תקופת המנדט, כמו יעקב מצר, אף שאינני מסכים עם טענתו שבארץ ישראל המנדטורית היו שתי כלכלות מובחנות, יהודית וערבית. נראה לי שטענה זו מתכחשת לקיומה של כלכלה פוליטית אחת שסיפקה נוכחות השלטון הקולוניאלי הבריטי.

ברצוני להעיר שתי הערות נוספות על אודות העבר. ראשית, רבים מהמחקרים הישראליים נראו לי מאופיינים בקריאה מילולית של מסמכי ארכיון [archive literalism],

ע"פ], וניבנו בהם טיעונים על סמך קריאה פרטנית, ולעתים אפילו סלקטיבית, של מסמכים רשמיים. מחקרים אלו נטלו מהמסמכים משפט מפה ומשפט משם כדי להוכיח משהו – בדרך כלל כוונה כלשהי – שהמסמך בכללותו, כך אני סבור לפחות, כלל לא התכוון לה מלכתחילה. שנית, ישנה הדרה למעשה של חוקרים פלסטינים-ישראלים ודרוזים-ישראלים מן הזרם המרכזי של חיי האקדמיה בישראל בכלל, ומן המחקר של ארץ ישראל בתקופה שקדמה ל-1948 בפרט.

עם הזמן, ושוב אני אומר זאת אך ורק מנקודת המבט האישית שלי, התפתחו הדברים הן לטובה הן לרעה. לטובה – מאחר שחל שיפור ניכר בסטנדרטים הכלליים של החוקרים הישראלים בתחום המזרח התיכון המודרני; ולרעה – משום שעצמאות האוניברסיטאות בישראל, כמו רוב מימונן, נמצאים בסכנה הולכת וגוברת, כפי שקורה גם בבריטניה ובמקומות נוספים.